

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.: МАРКЕРИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Анотація. У наш час актуалізується необхідність дослідження різних моделей пам'ятання минулого, особливо травматичного, пов'язаного з воєнними подіями й масовим репресуванням населення, як це було в 1939–1941 рр. на «возз'єднаних» західних теренах України. Польське населення та українські праворадикали вважали гітлерівську Німеччину і сталінський СРСР окупантами Східної Галичини й Волині. Зубожілі верстви вірили у своє «соціальне та національне визволення», гуманність «пролетарського інтернаціоналізму», однак масові депортації поляків, українців, євреїв до Сибіру, трудові набори на шахти Донбасу розвіяли ілюзії про «радянський рай», показавши антинародну сутність і підступність політики Кремля. **Мета статті** полягає в реконструюванні маркерів політики пам'яті щодо подій, котрі в історіографії означено як радянська західних областей УРСР 1939–1941 рр. **Методологічну основу** становлять принципи історизму в єдності всіх його компонентів, системності та науковості. Міждисциплінарне дослідження орієнтоване на залучення історико-порівняльного й історико-системного методів, прийомів мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає у продовженні студій, започаткованих вітчизняними, польськими та іншими зарубіжними дослідниками, зокрема щодо реконструкції маркерів політики пам'яті другої половини ХХ – початку ХХІ ст., виокремлення різних моделей пам'ятання «возз'єднання»/приєднання чи інкорпорації/окупації Західної України у середині минулого століття. **Висновки.** Доведено, що впродовж восьми десятиліть будь-яка влада (тоталітарна, авторитарна, посткомуністична) прагнула здійснити ідеологічні деконструкції національної/історичної пам'яті населення регіону, насадити нове символічне маркування міського й сільського просторів, що відбувалося шляхом руйнування або реартикуляції старих місць пам'яті. Попри це кожній із них так і не вдалося створити спільну пам'ять, у суспільстві залишалися носії інших поділених пам'ятей, які формували різні ідейно-політичні вподобання.

Ключові слова: Польща, СРСР, Україна, інкорпорація, політика пам'яті, маркери історії, репресії.

Відома формула «зовнішня політика – продовження внутрішньої», як слушно зауважив Г. Касьянов, у випадку з історичною політикою набуває особливого значення. Зокрема облаштування власного внутрішнього простору історичної/колективної пам'яті, особливо у процесі відокремлення його від «спільного», майже завжди спонукає до з'ясування відносин із сусідами, особливо якщо ці відносини розглядаються в контексті домінування/підкорення або в постколоніальній перспективі, чи ж у рамках історії конкуруючих

національних проектів¹. Зазначене твердження рельєфно відображають події 1939–1941 рр. на західних землях України, що їх в історіографії означено як радянізація.

Як свідчать численні спогади та офіційні документи, вибух Другої світової війни викликав у сучасників різні асоціації. Керівництво СРСР хизувалося швидкою перемогою Червоної армії над «буржуазно-поміщицькою»/«панською» Польщею, включенням Львова, Перемишля, Дрогобицького нафтового басейну до складу радянської держави, перенесенням її західного кордону на понад 250–300 км, до берегів Сяну. Прості наддніпрянці раділи припиненню воєнних дій на цьому кордоні, головно ж – поповненню та зміцненню української родини. Польські міщани, підприємці, боячись репресій сталінської влади і захищаючи приватну власність, нерідко зустрічали радянські танкові колони з білими, інколи з червоними прапорцями чи стрічками. Переддень та початок війни чимало галичан і волинян запам'ятали масовими мобілізаціями в польську армію чоловіків від 20 до 40 років, збором для війська білизни, зростанням цін і чергами під «склепами», масовим скуповуванням борошна, солі, цукру, олії, гасу, дріжджів, потоками біженців – поляків та євреїв – із заходу до Сокаля, Луцька, Львова, Коломиї, Заліщиків і далі до румунського й угорського кордонів². За наказом прем'єр-міністра II Речіпосполитої Ф.Славой-Складковського, разом із деякими варшавськими урядовцями через прикордонне містечко Кути до Угорщини перебрався львівський воевода А.Білик, колишній ад'ютант генерала Е.Ридз-Смігли. Однак після кількадечної праці в польському консульстві в Мукачеві він 19 вересня 1939 р., у час підходу Червоної армії до Львова, застрелився. Урядовці 7 вересня переїхали до Луцька, Дубна і Кременця, президент І.Мосцицький затримався у замку Радзивіллів в Олиці. Через тиждень вони евакуювалися до Косова, Коломиї й Кутів³.

Мешканці львівських околиць – вулиць Городоцької, Личаківської та Винників, зі страхом спостерігали за проходженням у вересневі дні 1939 р. радянських і німецьких танків, мотоциклістів. У різних районах міста було споруджено барикади, розгорнуто бойові позиції зенітної артилерії, яка захищала міські квартали від авіанальотів. Не зважаючи на це, німецькі бомби таки впали 1 вересня на Скнилівське летовище, залізничний вокзал, польські військові поховання на Личаківському цвинтарі, окремі житлові будинки. Того дня загинули 83 львів'ян⁴. У ході німецьких бомбардувань більше двох тижнів горіли нафтопереробні підприємства Дрогобича.

Неоднаковим виявилось ставлення до війни представників українського та єврейського соціумів. Біднота, насамперед безробітні або ж ті, хто не

¹ Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – К., 2018. – 420 с.

² Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa 1918–1939. – Kraków, 2012. – S.980–985; Литвин М. Німецько-радянсько-польський діалог у ході воєнної кампанії 1939 р. в Галичині // Wrzesień 1939: Wojna na dwa fronty / Pod red. J.Gmidruka, W.Włodarkiewicza. – Warszawa, 2010. – S.87–88; Долгун О. Початок світової війни // Поступ. – 1999. – 7 вересня. – С.9.

³ Дайчак В. У часи великих перемін: Спогади архітектора // Антиквар. – 2019. – №4. – С.45–46; Włodarkiewicz W. Przed zagładą: Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939). – Warszawa, 2013. – S.466–467, 485.

⁴ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: Західні землі України. – Л., 1999. – С.38.

мав можливості навчати дітей, вірили, що нова влада надасть їм працю та безкоштовне навчання рідною мовою. Українські політики-центристи, члени Української парламентської репрезентації, діячі Українського національно-демократичного об'єднання 2 вересня 1939 р. з трибуни Сейму закликали українців стати на захист Польської держави⁵. У польському війську тоді воювали понад 120 тис. українців – не лише галичани, волиняни, але й представники військово-політичної еміграції, колишні вояки Армії УНР. Серед них – начальник її Генштабу П.Шандрук⁶. Натомість праворадикали – діячі й симпатичні Організації українських націоналістів, яких польська влада почала активно арештовувати проти ночі 2 вересня, намагалися підняти збройне повстання – проти всіх окупантів, із метою відродження національної державності. До визвольного руху долучився провідник ОУН С.Бандера, якого 10 вересня було звільнено з в'язниці у Бресті. У грудні 1940 р. у Львові відбувся гучний судовий процес над 59 оунівцями (серед них 19 жінок, 13 студентів Львівського університету), більшість з яких отримали смертні вироки⁷. Суспільно-політичні передумови, перебіг і наслідки вказаного процесу показано в повнокольоровому документальному альбомі, підготовленому співробітниками Львівського національного університету ім. І.Франка⁸. У виданні репродукуються тогочасні світлини, особисті речі ув'язнених, документи ОУН і НКВС, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Зауважимо, що комуністичному терору протистояли і члени польського Союзу збройної боротьби у Львові, Дрогобичі, Бориславі та ін.

Компартійна влада прагнула якнайшвидше уніфікувати за радянськими стандартами суспільно-політичне й фінансово-господарське життя, перемаркувати міський простір Львова, Перемишля, Тернополя, Луцька, Станіслава та загалом регіону незвичними для більшого населення символами і традиціями⁹. До міст привезли великі партії червоних прапорів, пропагандистських плакатів, портретів, платівок, кінофільмів, книжок і періодики. Зокрема набережну Сяну в Перемишлі заповнили портрети В.Леніна, Й.Сталіна та інших діячів СРСР; їхніми іменами названо місцеві школи. Терміново, до першої річниці «возз'єднання», у центрі Львова з легких будівельних матеріалів звели 15-метровий пам'ятник Радянській Конституції (див. ілюстр.1), який мав притінити сусідній кінний монумент польському королю Яну III Собеському¹⁰. 17 вересня 1940 р. перед оперним театром закладено фундамент меморіалу В.Леніна, а на Високому замку планували відкрити – Й.Сталіну. Щоправда, пам'ятник вождеві російських більшовиків установили вже в повоєнний період перед будівлею опери, причому на фундаментах пам'ятника А.Гітлерові,

⁵ Szumilo M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. – Warszawa, 2007. – S.239.

⁶ *Середницький Я.* Павло Шандрук. Вереснева кампанія 1939 р. – Тернопіль, 2016. – С.60–262.

⁷ *Markowski D.K.* Anatomia strachu: Sowietyzacja obwodu Lwowskiego 1944–1953: Studium zmian polityczno-gospodarczych. – Warszawa, 2018. – S.40–42.

⁸ *Гривул Т., Осередчук О.* «Процес 59-ти»: покоління борців і героїв. – Л., 2011. – 232 с.

⁹ *Середа В.* Місто як ... de memoire: суспільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.2. – Л., 2008. – С.73–99.

¹⁰ *Історія Львова: У 3 т. – Т.3.* – Л., 2007. – С.191–192.

в основу якого було покладено плити з єврейських поховань Краківського цвинтаря. Типовий пам'ятник «отцеві народів» стояв у новому Парку культури й відпочинку ім. Б.Хмельницького в 1952–1957 рр.¹¹ До речі, цей парк після війни заклали на колишньому кладовищі, а для будівництва його центральної алеї використали плити з довоєнних польських військових поховань на Личакові. Цілеспрямована руйнація компартійною владою Цвинтаря орлят у Львові викликала обурення серед поляків України та Польщі, а також численні протестні листи польської еміграції до Л.Брежнєва, О.Косигіна та інших керівників СРСР. Як відомо, цей польський військовий меморіал за періоду незалежності відновлено і 24 червня 2005 р. відкрито за участі президентів Польщі та України¹². Лише у час відзначення 100-річчя ЗУНР і закінчення польсько-української війни відновлено більшу частину кладовища Української галицької армії й окремі поховання польського військового меморіалу 1918–1920 рр. у Стрию на Львівщині.

У радянський період було встановлено невелику скромну меморіальну дошку на будівлі Львівської опери, де відбувалися «возз'єднавчі» Народні збори Західної України (26–28 жовтня 1939 р.), споруджено пам'ятники окремим «борцям за возз'єднання»: членам КПЗУ, письменникам-«революціонерам» Я.Галану, С.Тудору, першому секретареві ЦК КСМЗУ В.Пересаді, членові КСМЗУ Ю.Великановичу (інтернаціоналіст, що воював на боці республіканської Іспанії). Миський (раніше Королівський) парк Жовкви названо іменем члена КПЗУ І.Довганика. У записнику П.Панча, який очолив оргкомітет Спілки радянських письменників Львова, занотовано пропозиції щодо перейменувань вулиць міста: «Обов'язково: Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Федьковича, Мартовича, Коцюбинського, Стефаника, Скороди, Черемшини, Грабовського, Гоголя, Горького, Пушкіна, Льва Толстого (?), Маяковського, Руставелі, Шолом Алейхема чи Перетца (?), Лисенка – композитора, Міцкевича, Словацького, 17 вересня, Данила Галицького, Максима Кривоноса, Щорса, Коперника, Костюшка (?), Кониського»¹³. У Львові з'явилися вулиці та площі, названі на честь керівників КПРС і СРСР, українських і російських діячів культури, а в 1970–1980-х рр. – членів КПЗУ і КСМЗУ М.Тєсюка, О.Гаврилюка, Н.Ботвіна, Я.Галана, М.Ірчана та ін. Натомість із топоніміки зникли практично всі попередні польські прізвища, окрім хіба Ю.Словацького, А.Міцкевича, М.Коперника, а з'явилися прізвища комуністичних діячів 1920–1940-х рр. (наприклад В.Василевської у Львові, Донецьку, Києві, Луцьку, Рівному, Харкові, Чернігові, Кривому Розі та ін.). Популярними назвами вулиць стали Радянська, Червоноармійська, Сталінська, 17 вересня. Щоправда, подекуди збереглася топоніміка польського періоду. Наприклад, на Волині – с. Сенкевичівка, в Івано-Франківську – вул. Бельведерська й ін.

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: www.lvivcenter.org>uid>

¹² *Markowski D.K.* Dwa powstania: Bitwa o Lwów 1918. – Warszawa, 2019. – S.378–399; *Хахула Л.* «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. – Л., 2016. – С.178–207.

¹³ *Гриневич В.* Червоний імперіалізм: Друга світова війна і громадська думка в Україні: 1939–1941. 2-ге вид. – К., 2019. – С.202.

Водночас після 1939 р. сплюндровано пам'ятники стрільцям і старшинам легіону УСС та Української галицької армії у Львові, Самборі, Стрию, Станіславі, Тернополі, Рогатині, Бережанах, Чорткові, інших містах і селах регіону. Спогади, мистецькі твори стрілецьтва, діячів ЗУНР внесено до спецфондів львівських бібліотек і музеїв або знищено. Виключалися з публічного простору польськомовні часописи, книжки міжвоєнної доби, польські військові поховання; заборонялася праця священнослужителів у лікарнях і школах, закривалися духовні навчальні заклади¹⁴. Під заборону потрапила діяльність усіх польських, українських, німецьких та єврейських політичних партій, натомість монопольне становище мала зайняти Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), осередки якої формувалися головню з прибулих зі сходу комуністів і безпартійних. Під тиском нової влади 1940 р. «саморозпустилося» Наукове товариство імені Шевченка, окремих його членів було запрошено до відділень інститутів історії, археології, літератури, фольклору та економіки АН УРСР. Пропам'ятну дошку НТШ львівські історики заховали на горищі будинку, де розмістився Інститут суспільних наук АН УРСР (від 1993 р. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), за часів незалежності її повернули на попереднє місце. Аналогічно виявилася доля пропам'ятної дошки парамілітарного товариства «Сокіл», яку теж після довгих років переховування нещодавно повернули на фасад будівлі львівського «Сокола» й товариства «Дністер». Відновлено також меморіальну дошку товариства «Сокіл» на фасаді Народного дому у Стрию. Водночас реставруються або поновлюються пам'ятні таблиці окремих польських діячів історії та культури, зокрема на честь воєнних звитяг короля Яна III Собеського та повстання Т.Костюшка 1794 р. на будівлі римо-католицького костелу у Стрию.

Після Другої світової війни пам'ятник у Львові на вшанування «Золотого вересня» було відновлено, точніше встановлено новий, але не в кінці трамвайного маршруту №2, як планувалося, а на в'їзді до міста з київської траси. Власне 1979 р. до 40-річчя «воз'єднання» при трасі з'явилася висока бетонна арка з датою «1939» і гербом СРСР, яка мала символізувати єдність із «радянською родиною». Через декілька років символи оновлено: замість дати з'явилося слово «Львів», серп і молот замінено на радянський герб міста. У 1981 р. біля монумента встановили лева з польських військових поховань на Личакові. Однак у 1999 р. розпорядженням міського голови В.Куйбіди монумент знесено, а на його місці збудовано автозаправку. Згаданого кам'яного лева перенесли на інший в'їзд до Львова – з боку Винників. У 2015 р. він без згоди органів влади «повернувся» на Цвинтар орлят¹⁵.

Не менш інтенсивно радянїзувалися образи інших міст регіону, за новими ідеологічними стандартами маркувався їх простір. Так, до десятиріччя «воз'єднання» перед Дрогобицькою ратушею з'явилася скульптурна

¹⁴ Яремчук В.Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – №3. – С.3–12; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст.: історико-політологічний аспект. – Луцьк, 1995. – 176 с.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://photo-lviv.in.ua/>

композиція В.Леніну і Й.Сталіну, з якої згодом постать другого прибравли. У 1957 р. на цьому ж місці з'явився новий бетонний лідер більшовиків, котрого 1980 р. знову «оновили», а вже 1990 р. – демонтували¹⁶.

Відразу після Другої світової війни на центральній площі Тернополя на місці пам'ятника А.Міцкевичу поставили бетонного Й.Сталіна, а неподалік, у сквері – погруддя В.Леніна. Невдовзі вже великого бронзового «вождя світового пролетаріату» встановили на іншій площі, де до 1939 р. височів фундатор відновленої 1918 р. Польщі – Ю.Пілсудський (див. ілюстр.2). Натомість на місці попереднього ленінського погруддя під будівлею обласного КДБ постав великий пам'ятник О.Пушкіну¹⁷. Згодом на вул. В.Леніна відкрили монумент голові Галревкому В.Затонському – будівничому Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, у мікрорайоні Дружба – погруддя членові КПЗУ, письменникові Я.Галану, чие ім'я до початку 1990-х рр. носив місцевий педінститут.

Після 1939 р. ліквідовано польські символи в Луцьку, зокрема погруддя Ю.Пілсудському (міський парк), Ю.Словацькому, Т.Чацькому, Ю.Крашевському, Г.Сенкевичу (Братський або Казимирівський міст), загиблим 1919 р. польським воякам (біля костелу бернардинців), натомість у центрі міста з'явилася скульптурна композиція, присвячена радянським діячам (див. ілюстр.3)¹⁸. За часів СРСР також знесено монумент Ю.Пілсудського в Ковелі та пам'ятний знак «легіоністам» у Маневичах, занедбано польський військовий цвинтар 1920 р. в Острозі, закрито школу ім. Польських легіоністів, меморіальний скансен у с. Костюхівка на Волині (за часів незалежності України на його відбудованій базі відкрито Центр українсько-польського діалогу).

На честь «Золотого вересня» 1939 р. встановлено пам'ятні дошки й пам'ятники на Прикарпатті, зокрема діячам КПЗУ братам Майданським, С.Мельничуку – в Івано-Франківську, письменникові М.Ірчану – в Коломиї та с. П'ядики Коломийського району¹⁹. Водночас зруйновано поховання українських і польських вояків 1918–1919 рр., могили українських і польських діячів на центральному цвинтарі міста.

До чергових річниць «возз'єднання» компартійна влада готувала набір традиційних заходів. Зокрема до 10-річчя було ухвалено постанову ЦК КП(б)У, створено спеціальні комісії, які організували «виставки досягнень» промисловості, сільського господарства, культури. Місцеві газети в ті дні писали зазвичай про «організатора возз'єднання» й «великого вождя»

¹⁶ Кінцеве слово: 5 вересня – день, коли Ленін «не втримав своєї рівноваги» у Дрогобичі // Дрогобичінфо. – 2019. – 6 вересня.

¹⁷ Столяров О. Пам'ятники Сталіну та Леніну у Тернополі [Електронний ресурс]: <http://teren.in.ua/2017/06/27/pam-yatnyku-stalinu-ta-leninu-u-ternopoli-foto/>

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Знесені_пам'ятники_Луцька; Бондаренко Г., Кузьмич М. Увічнення історичних постатей та важливих подій у пам'ятниках Луцька // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С.16–24.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятники_Івано-Франківська; Бондарев І. Відлуння минулих років [Електронний ресурс]: <http://report.if.ua/uncategorized/Vidlunnya-mynulyh-rokiv/>; Венгеринюк Л. Реалізація політики пам'яті: регіональний вимір // Політологія та соціологія. – 2012. – №3(19). – С.243–251.

Й.Сталіна²⁰. Також до відзначення події приурочувався процес розгортання колективізації. Зокрема новостворений колгосп у Поморянах на Львівщині, який об'єднав понад 100 селянських господарств, названо на честь 10-річчя «возз'єднання» з радянською Україною²¹.

Натомість ушанування 20-річчя залишилося у затінку візиту М.Хрущова до США, про який практично цілий місяць писали всесоюзні, республіканські та місцеві газети. На честь «возз'єднання» події було названо новозбудований палац культури заводу «Львівсільгоспмаш»²².

Тридцять річниця «возз'єднання» проходила в тіні відзначення у СРСР 100-річчя від дня народження В.Леніна. Практично впродовж цілого вересня 1969 р. львівська обласна газета «Вільна Україна» друкувала політичний памфлет, в якому описувалися «діяння» «ворогів возз'єднання» Є.Коновальця, Р.Ярого, В.Курмановича та ін.²³ 17 вересня 1969 р. вийшов спільний номер обласних часописів «Вільна Україна», «Львовская правда» (Львів), «Вільне життя» (Тернопіль), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Червоний прапор» (Рівне) та друкованого органу Прикарпатського військового округу «Слава Родины», в якому пропагувалася політика радянської.

До чергових «возз'єднаних» ювілеїв (1969, 1979, 1989 рр.) і круглих дат «Великого Жовтня» (1967, 1977, 1987 рр.) ЦК та обкоми КПУ проводили науково-практичні конференції, видавали наукові збірки, монографії, спогади ветеранів КПЗУ, готували телепередачі та шкільні діафільми. У 1979 р. авторів цієї статті, на той час студентів Івано-Франківського педінституту ім. В.Стефаніка, удалося поспілкуватися в невеликій львівській квартирі (поряд із Личаківським цвинтарем) із колишнім секретарем ЦК КПЗУ М.Теслюком (1899–1985 рр.), який неохоче визнав, що його спогади²⁴ кардинально «відредагували» співробітники видавництва та київський рецензент історик М.Панчук (1937–2018 рр.). Із тексту, зокрема, зникли великі сюжети про зустрічі зі Й.Сталіним, репресії проти галицьких комуністів та ін. Визнання ветерана згодом підтвердив і сам М.Панчук.

Зауважимо, що мешканці Львова пам'ятали й колони полонених польських вояків, яких радянська військова адміністрація всупереч попереднім домовленостям відправила до таборів, зокрема 3,9 тис. осіб опинилися у Старобільську на Луганщині, де 1994 р. відкрито польський військовий меморіал²⁵. Судячи з прізвищ загиблих, українці були серед тисяч розстріляних 1940 р. в Катині військовослужбовців. Ця проблема нині часто актуалізується в польській католицькій періодиці та богослужіннях у храмах римокатолицької церкви західноукраїнських областей²⁶. Польська й українська

²⁰ Слава великому Сталіну // Вільна Україна. – 1949. – 12 вересня.

²¹ Колгосп імені 10-річчя возз'єднання з Радянською Україною // Там само. – 27 вересня.

²² Іменем 20-річчя возз'єднання: Новий палац культури // Там само. – 1959. – 24 вересня.

²³ *Петрів І.* За іудині срібняки! Оунівські ватажки на службі іноземних розвідок // Там само. – 1969. – 3, 6, 10, 12, 14, 20, 21 вересня.

²⁴ Див.: *Теслюк М.* У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів. – Л., 1979. – 243 с.

²⁵ *Антіпова А.* Польський цвинтар у Старобільську: На кожній могилі два кольори – білий і червоний // Голос України. – 2010. – 28 квітня.

²⁶ Dom dla relikwii Katynskich: Z dyrektorem Muzeum Katyńskiego Sławomirem Frączakiem rozmawia Magdalena Kowalewska // Niedziela. – 2019. – 7 kwietnia. – S.16–17.

громадськість на цвинтарях Львова, Самбора (див. ілюстр.4), м. Мостиська, с. Мельники (див. ілюстр.5) та інших населених пунктів ушановує пам'ять загиблих 1939 р. польських вояків. Життєві долі польських військовополонених (серед них і українців, білорусів, євреїв) контингенту трудового табору НКВС №1 (окремі табірні пункти в 1939–1941 рр. дислокувалися вздовж лінії будівництва автодороги Львів – Новоград-Волинський у Вербі, Дубні, Молодові, Варковичах, Рівному, Житині, Бабині, Гощі та ін.) відтворено у книзі, виданій за підтримки генерального консульства Польщі в Луцьку, польських та українських громадських організацій²⁷. Масовими були також репресії проти діячів українських національних партій, культурно-освітніх товариств, кооперації²⁸.

У багатьох польських та українських родинах пам'ятають депортаційні акції сталінського режиму початкового етапу Другої світової війни: 10–11 лютого 1940 р. (виселення польських «осадників» і «лісівників»), 8–9 квітня (повій), 13 квітня (родин репресованих), 28–30 червня 1940 р. (біженців), 23 травня 1941 р. (родин «контрреволюціонерів»). За різними підрахунками впродовж 1940–1941 рр. було депортовано від 190 до понад 200 тис. осіб, причому основну частину постраждалих становили поляки (52%), євреї (32%), українці (13%)²⁹. Називаються й інші цифри – 325–400 тис.³⁰

Зберігається пам'ять про масові розстріли громадян у червні 1941 р. (близько 22 тис.) у в'язницях НКВС у Львові, Тернополі, Чорткові, Кременці, Бережанах, Буську, Городку, Щирці, Дрогобичі, Самборі, Перемишлянах, Стрию, Дубні, Луцьку, Ковелі, Володимирі³¹. Про це нині нагадують установлені в останнє двадцятиліття пам'ятні знаки, хрести, таблиці. До речі, аналогічні злочини радянські органи держбезпеки здійснювали також перед відступом у тюрмах Кримського півострова восени 1941 р.³²

Отже впродовж восьми десятиліть влада прагнула провести ідеологічні деконструкції національної/історичної пам'яті населення західноукраїнських теренів, насадити нове символічне маркування міського й сільського просторів, що відбувалося шляхом руйнування або реартикуляції старих місць пам'яті (монументів, пам'ятних знаків, меморіальних таблиць, в'язниць, цвинтарів, музейних і бібліотечних колекцій тощо). Утім створити спільну пам'ять про період «возз'єднання», «перших Сівітів», так і не вдалося, у суспільстві залишилися носії інших поділених пам'ятей, які формували різні ідейно-політичні вподобання, етноконфесійні відмінності. Натомість

²⁷ Самсонюк Т. Полонені вересня 1939-го. – Луцьк, 2018. – 266 с.

²⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документа ГДА СБ України / Упор. В.Даниленко, С.Кокін. – К., 2009. – 1311 с.

²⁹ Див.: Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України в 1939–1944 рр. – Л., 2014. – С.336–337.

³⁰ Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). – Луцьк, 2008. – С.137–138.

³¹ Бондарук Л. Енкаведисти у 1941 році розстрілювали беззбройних політ'язнів [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/enkavedisti-u-1941-rotsi-rozstrilyuvali-bezzbroinikh-politvazniv-doslidnitsya>

³² Пагіря О. Масові розстріли у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 р. [Електронний ресурс]: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=248>

позірна радянська українізація західних областей УРСР спрямовувалася не на утвердження національного патріотизму, а на зміцнення «пролетарського інтернаціоналізму», союзу з «братнім російським народом». Компартійній пропаганді також не вдалося насадити серед населення антипольські настрої. Вітчизняні дослідники намагаються актуалізувати український наратив трагедії і прагнуть знайти порозуміння з польським суспільством, висвітлюючи з неантагоністичних позицій складні сторінки спільної історії.

Ілюстр.1. Пам'ятник Радянській Конституції та «возз'єднанню» (Львів, 1940 р.)

Ілюстр.2. Пам'ятник Ю.Пілсудському, на фундаменті якого після «возз'єднання» встановлять бронзового В.Леніна (Тернопіль, 1935 р.)

Ілюстр.3. Фрагменти присвяченої комуністичним «вождям» скульптурної композиції, яку, імовірно, було демонтовано у червні 1941 р. Залишки виявлено під час земляних робіт (Луцьк, 2009 р.)

Ілюстр.4. Могила загиблих у вересні 1939 р. польських вояків (Самбір, 2019 р.)

Ілюстр.5. Ушанування пам'яті полеглих у вересні 1939 р. польських солдатів (с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл., вересень 2019 р.)

REFERENCES

1. Antipova, A. (2010). Polskyi tsvyntar u Starobilsku. *Holos Ukrainy*, 28 kvitnia. [in Ukrainian].
2. Baran, V., Tokarskyi, V. (2014). *«Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastakh Ukrainy v 1939–1944 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
3. Biedrzycka, A. (2012). *Kalendarium Lwowa 1918–1939.* Kraków. [in Polish].
4. Bondarenko, H., Kuzmych, M. (2010). Uvichnennia istorychnykh postatei ta vzhlyvykh podii u pamiatnykakh Lutska. *Kraieznavstvo*, 4, 16–24. [in Ukrainian].
5. Daichak, V. (2019). U chasy velykykh peremin. Spohady arkhitekтора. *Antykvart*, 4, 45–46. [in Ukrainian].
6. Dolhun, O. (1999). Pochatok svitovoi viiny. *Postup*, 7 veresnia. [in Ukrainian].
7. Hrynevych, V. (2019). Chervonyi imperialism: Druha svitova viina i hromadska dumka v Ukraini: 1939–1941. 2-he vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hryvul, T., Oseredchuk, O. (2011). *«Protsey 59-ty»: pokolinnia bortsiv i heroiv.* Lviv. [in Ukrainian].
9. Kasianov, H. (2018). *Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lytvyn, M. (2010). Nimetsko-radiansko-polskyi dialoh u khodi voiennoi kampanii 1939 r. v Halychyni. Gmidruk, J., Włodarkiewicz, W. (Ed.). *Wrzesień 1939: Wojna na dwa fronty.* Warszawa. 87–97. [in Ukrainian].
11. Lytvyn, M., Lutskyi, O., Naumenko, K. (1999). *1939: Zakhidni zemli Ukrainy.* Lviv. [in Ukrainian].
12. Markowski, D.K. (2018). *Anatomia strachu: Sowietyzacja obwođu Lwowskiego 1944–1953: Studium zmian polityczno-gospodarczych.* Warszawa. [in Polish].
13. Nadolskyi, Yo. (2008). *Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastakh Ukrainy (1939–1953).* Lutsk. [in Ukrainian].
14. Pahiria, O. *Masovi rozstrily u tiurmakh NKVS URSR vlitku 1941 r.* Retrieved from: www.territoryterror.org.ua [in Ukrainian].
15. Petriv, I. (1969). Za iudyni sribniaky! Ounivski vatazhky na sluzhbi inozemnykh rozvidok. *Vilna Ukraina*, 3, 6, 10, 12, 14, 20, 21 veresnia. [in Ukrainian].
16. Danylenko, V., Kokin, S. (Ed.) (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939–chervni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrainy.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Samsoniuk, T. (2018). *Poloneni veresnia 1939-ho.* Lutsk. [in Ukrainian].
18. Sereďa, V. (2008). Misto yak ... de memoire: suspilna chy podilena pam'iat? Pryklad Lvova. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii sotsiologichna*, 2. [in Ukrainian].
19. Sereďnytskyi, Ya. (2016). *Pavlo Shandruk: Veresneva kampaniia 1939 r.* Ternopil. [in Ukrainian].
20. Stoliarov, O. *Pamiatnyky Stalinu ta Leninu u Ternopoli.* Retrieved from: <http://teren.in.ua/2017/06/27/pam-yatnyky-stalinu-ta-leninu-u-ternopoli-foto/> [in Ukrainian].
21. Szumiło, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejme i Senacie RP (1928–1939).* Warszawa. [in Polish].
22. Tesliuk, M. (1979). *U borotbi za vozziednannia: storinky spohadiv.* Lviv. [in Ukrainian].
23. Venhryniuk, L. (2012). Realizatsiia polityky pamiaty: rehionalnyi vymir. *Politolohiia ta sotsiologhiia*, 3(19), 243–251. [in Ukrainian].
24. Włodarkewycz, W. (2013). *Przed zagładą: Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939).* Warszawa. [in Polish].
25. Yaremchuk, V.D. (2010). Stanovlennia ta rozvytok radianskoi osvithnoi polityky na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1939–1940 rr. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 3, 3–12. [in Ukrainian].
26. Yarosh, B.O. (1995). *Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh: 30–50-ti roky XX st.: istoryko-politolohichniy aspekt.* Lutsk. [in Ukrainian].

MYKOLA LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for Study of Ukrainian-Polish Relations,
I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), lytvynmr@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/000-0002-4969-052X>

WEST-UKRAINIAN SEPTEMBER 1939: MARKERS OF MEMORY POLICY

Abstract. *The our time actualizes the need to study various models of the memory of the past, especially the distressing one, associated with military aggressions and mass repressions of the population, as was the case in 1939–1941 in the “reunited” Western region of Ukraine. The Polish population and Ukrainian right-wing radicals considered that the Nazi Germany and the Stalinist Soviet Union were invaders of Eastern Halychyna and Volyn. The impoverished population believed in their “social and national liberation”, the humanity of “proletarian internationalism”, however, the massive deportations of Poles, Ukrainians and Jews to Siberia, labor sets for the mines of Donbas dispelled the illusion of a “Soviet paradise”, showing the anti-people essence and the cunning of Kremlin politics. **The aim of the work** is to reconstruct the markers of the politics of memory of the events that are referred to in historiography as “Sovietization of the Western regions of the Ukrainian SSR” in 1939–1941. **The methodological basis** is the principle of historicism in the unity of all its components, systematic and scientific. Interdisciplinary research is focused on the involvement of historical-comparative and historical-systemic methods, methods of microhistorical analysis. **Scientific novelty** lies in the continuation of scientific research begun by Ukrainian, Polish and other foreign scientists. **Conclusions.** It is proved that for eight decades, each new government (totalitarian, authoritarian, post-communist) sought to implement the ideological deconstruction of the national / historical memory of the population of the Western Ukrainian region, to plant new symbolic markings of urban and rural spaces, occurred through the destruction or re-articulation of old places of memory. Despite this, any of them failed to create a shared memory; in society there remained carriers of other shared memories that formed various ideological and political preferences.*

Keywords: Poland, USSR, Ukraine, incorporation, memory policy, history markers, repression.